

НЕЗАКОННЕ ЗБАГАЧЕННЯ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ТА АНАЛІЗ УКРАЇНСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА

ILLICIT ENRICHMENT: INTERNATIONAL EXPERIENCE AND ANALYSIS OF UKRAINIAN LEGISLATION

Слободяник І.О., студент V курсу юридичного факультету
Національна академія внутрішніх справ

Симоненко Н.О., к.ю.н.,
доцент кафедри кримінального права
Національна академія внутрішніх справ

У статті розглянуто поняття незаконного збагачення як різновиду кримінального правопорушення. З'ясовано, що кримінальні правопорушення у сфері службової та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг є суспільно небезпечними та протиправними діями, які посягають на встановлений порядок реалізації службовими особами своїх повноважень / управлінських функцій у межах наданих їм прав та покладених на них обов'язків, якими завдається шкода правам, свободам чи правоохоронюванню / законним інтересам окремих громадян або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб, а також авторитету органів влади, об'єднань громадян, суб'єктів господарювання, інших юридичних осіб, від імені та (або) в інтересах яких діють службові особи.

Доведено, що поява статті, яка передбачає кримінальну відповідальність за незаконне збагачення, у вітчизняному кримінальному законодавстві зумовлена насамперед наявністю корупції в державі, визнанням її на державному рівні однією з головних загроз національній безпеці та демократії в Україні, а лише потім – ратифікацією Україною міжнародних документів і рекомендаціями міжнародних інституцій. Суспільна небезпечність за своїм характером та ступенем є вагомою підставою для віднесення незаконного збагачення до кримінальних правопорушень.

Проведено аналіз світового досвіду щодо запровадження, функціонування та деяких аспектів процесуального доказування інституту незаконного збагачення як самостійного складу кримінального правопорушення.

Досліджено особливості визнання статті 368 – 2 Кримінального кодексу України такою, що не відповідає Конституції України (є неконституційною), згідно з рішенням Конституційного Суду № 1-р/2019 від 26 лютого 2019 року. А також подальша криміналізація незаконного збагачення у статті 368–5 Кримінального кодексу України.

Охарактеризовано соціальний елемент характеристики кримінального правопорушення, суспільну небезпечність, поширеність, спосіб кримінально-правового впливу на правопорушника, збереження й удосконалення цієї кримінально-правової норми з метою протидії корупції та віднаходження оптимальної законодавчої моделі кримінального правопорушення – незаконного збагачення, яка має виступати за основу відповідної кримінально-правової кваліфікації.

Ключові слова: незаконне збагачення, декриміналізація, набуття, передача, кримінальна відповідальність, особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. корупція.

The article considers the concept of illicit enrichment as a type of crime. It was found that crimes in the field of official and professional activities related to the provision of public services are socially dangerous and illegal acts that encroach on the established procedure for officials to exercise their powers (management functions) within the rights granted to them and assigned to them. obligations that harm the rights, freedoms, or rights to the protected (legitimate) interests of individual citizens, or state or public interests, or the interests of legal entities, as well as the authority of authorities, associations of citizens, business entities and other legal entities. persons on whose behalf and (or) in whose interests the officials act.

It is proved that the appearance of an article providing for criminal liability for illicit enrichment in domestic criminal law is primarily due to corruption in the state, its recognition at the state level as one of the main threats to national security and democracy in Ukraine, and only then Ukraine's ratification of international documents and recommendations. international institutions.

An analysis was made of the world-wide pre-provision and functionality of the Institute of illegal enrichment as a self-contained warehouse of criminal law violation.

It has been reported about the peculiarities of the visa of Statutory Decree № 368–2 of the Criminal Code of Ukraine, which does not provide for the Constitutional Court of Ukraine (which is unconstitutional), in accordance with the decisions of the Constitutional Court № 1-p/2019 of 26.02.2019. That is a far cry from the criminalization of illegal procurement under Article 368–5 of the Criminal Code of Ukraine.

Key words: illegal enrichment, decriminalization, acquisition, transfer, criminal liability, person authorized to fulfill functions of state or local government, corruption.

Постановка проблеми. Незаконне збагачення як різновид кримінально-правового явища є однією з найбільших кримінально караних загроз корупційного спрямування для держави, суспільства та правопорядку. Кримінальні правопорушення у сфері службової та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, є суспільно небезпечними та протиправними діями, які посягають на встановлений порядок реалізації службовими особами своїх повноважень / управлінських функцій у межах наданих їм прав та покладених на них обов'язків, якими завдається шкода правам, свободам чи правоохоронюванню / законним інтересам окремих громадян або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб, а також авторитету органів влади, об'єднань громадян, суб'єктів господарювання, інших юридичних осіб, від імені та (або) в інтересах яких діють службові особи.

Дані факти зумовлюють необхідність запровадження державою відповідних заходів кримінально-правового характеру, спрямованих на протидію незаконному збагаченню. Протидія корупційним проявам із метою захисту прав, свобод особи, підприємств, установ, організацій різних форм власності проявляється в період пошуку оптимальних шляхів урегулювання питань щодо незаконного збагачення. Невідкладність розробки й удосконалення організаційно-правових основ боротьби з такими кримінальними правопорушеннями, як незаконне збагачення, надає змогу побачити його рівень, динаміку, географічну розповсюдженість та інші показники, що свідчать про те, що дана проблема посідає одне з найперших місць щодо нагальності вирішення в теоретичному і практичному спрямуванні.

Вищезазначене свідчить про актуальність дослідження незаконного збагачення як однієї з найбільш небезпечних

форм прояву корисливого кримінально караного діяння, розгляду об'єктивної сторони незаконного збагачення, визначення поняття й ознак цього кримінального правопорушення тощо.

Мета статті полягає у вивченні й аналізі незаконного збагачення як однієї з найбільш небезпечних форм прояву корисливої кримінальної протиправності, визначення поняття й ознак об'єктивної сторони незаконного збагачення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто зазначити, що темі незаконного збагачення у кримінально-процесуальній і кримінальній літературі приділено значну увагу. Проблеми, пов'язані з незаконним збагаченням, розглядалися у працях А. Вознюка, Л. Брич, О. Дудорова, М. Мельника, Т. Тертиченка, В. Тютюгіна, М. Хавронюка, О. Шемякіна й інших. Зазначені й інші науковці зробили вагомий внесок у дослідження питань незаконного збагачення. Однак деякі проблемні моменти залишаються дослідженими досить поверхово. Зокрема питання напрямів розвитку й удосконалення кримінальної відповідальності за незаконне збагачення, характеристика суб'єктивних і об'єктивних ознак незаконного збагачення висвітлені в юридичній літературі неналежно, що свідчить про необхідність наукового пошуку в цьому напрямі.

Вклад основного матеріалу. Запровадження інституту незаконного збагачення як самостійного складу кримінального правопорушення відбулося на підставі доповнення Кримінального кодексу (далі – КК) України ст. 368–2 згідно із Законом № 3207–VI від 7 квітня 2011 р., після визнання даної норми такою, що не відповідає Конституції України (є неконституційною), було змінено на норму, передбачену ст. 368–5 КК України.

Диспозиція статті шість разів зазнавала редакції. Це свідчить про те, що законодавцем не знайдено ідеальної конструкції відповідного складу кримінального правопорушення. Як відомо, витоки правильних законодавчих рішень беруть початок із наукових досліджень. Лише належне наукове обґрунтування кримінально-правової норми може зробити її дієвою й ефективною [1, с. 10]. Диспозиція ст. 368–5 КК України досі змін не зазнавала.

Незаконне збагачення натеper є однією з найбільших загроз для системи внутрішньої безпеки, майна громадян будь-якої держави. Кримінальні правопорушення у сфері службової та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, є суспільно небезпечними та протиправними діяннями, які посягають на встановлений порядок реалізації службовими особами своїх повноважень / управлінських функцій у межах наданих їм прав та покладених на них обов'язків, якими завдається шкода правам, свободам чи правоохоронюваним / законним інтересам окремих громадян або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб, а також авторитету органів влади, об'єднань громадян, суб'єктів господарювання, інших юридичних осіб, від імені та (або) в інтересах яких діють службові особи [2, с. 165].

У 70-х рр. ХХ ст. корупційно небезпечна проблема незаконного збагачення була визнана міжнародними організаціями як невідповідність доходів і витратків посадовців, щодо цього Організація американських держав висловила думку про необхідність криміналізації даного діяння. Міжамериканська конвенція про боротьбу з корупцією встановлює вимогу про визнання кримінальним правопорушенням суттєвого збільшення майна урядового чиновника, що він не може зрозуміло пояснити, щодо його законних заробітків під час здійснення його функцій [3]. Серед 33 країн, що уклали (ратифікували) Конвенцію, Сполучені Штати Америки та Канада відмовилися визнавати як окремі склад кримінального правопорушення незаконне збагачення [4]. У ст. 1 Конвенції Африканського союзу про недопущення корупції та боротьбу з нею незаконним збагаченням визнається не лише значне збільшення активів

державної посадової особи, яке він або вона не може раціонально обґрунтувати щодо його або її доходу, а й будь-якої іншої особи [5, с. 4]. У разі наявності в особи майна або активів, які значно перебільшують офіційні доходи, незалежно від перебування на державній службі, цей факт визнається корупційним діянням та вимагає проведення розслідування.

Кримінальна конвенція Ради Європи про боротьбу з корупцією та Конвенція, складена на основі ст. 3 Договору про Європейський Союз, із боротьби з корупцією, яка стосується посадових осіб європейських співтовариств або посадових осіб держав – членів Європейського Союзу (далі – ЄС), узагалі не містить будь-яких згадок про таке кримінальне діяння, як «незаконне збагачення».

Представником Куби як країни, що входить до складу Групи держав Латинської Америки та Карибського басейну, на сесії Спеціального комітету з розроблення конвенції проти корупції Генеральної Асамблеї ООН 21 липня – 8 серпня 2003 р. щодо обговорення Конвенції ООН проти корупції було звернено увагу на питання криміналізації незаконного збагачення як основоположного інструменту для боротьби з корупцією у правових системах цих країн. Водночас запропонований текст не передбачав встановлення зобов'язання криміналізувати незаконне збагачення, але залишається можливість міжнародного співробітництва [6, с. 6].

Результатом сесії Комітету стала поява в Конвенції ООН проти корупції ст. 20, яка встановлювала можливість ужиття таких законодавчих та інших заходів, які можуть бути необхідними для визнання кримінальним правопорушенням умисне незаконне збагачення, тобто значне збільшення активів державної посадової особи, яке перевищує її законні доходи та які вона не може раціонально обґрунтувати, за умови дотримання своєї конституції й основоположних принципів своєї правової системи [7, с. 16].

Незаконне збагачення як корупційне кримінальне правопорушення за своєю природою є факультативною нормою, тобто кожна країна-учасниця відповідно до своєї конституції й основоположних принципів своєї правової системи визначає можливість запровадження даного складу кримінального правопорушення у своє національне законодавство. Цей принцип дотримано в Конвенції ООН проти корупції та Міжамериканській конвенції про боротьбу з корупцією [8, с. 33; 9; 10, с. 415].

Презумпція невинуватості закріплена в багатьох конституціях світу і практично в кожному договорі про права людини [11, с. 6]. Згідно із ч. 1 ст. 11 Загальної декларації прав людини 1948 р. та п. 2 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р., кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинним доти, доки його провини не буде доведено в законному порядку [12].

Після прийняття інституту незаконного збагачення за основу і входження зазначеного складу кримінального правопорушення до Конвенції ООН проти корупції відбувся моніторинг запровадження в національне законодавство країн-учасниць вимог Конвенції. Торкнулося це і незаконного збагачення [7]. Станом на 4 березня 2013 р. найбільшою перешкодою до введення в національне законодавство країн інституту незаконного збагачення стало порушення принципу презумпції невинуватості, розподілу тягаря доведення у кримінальному процесі та неможливості установавлення складу незаконного збагачення у світлі положень конституції.

Варто зауважити, що українське законодавство містить норми, що спрямовані на боротьбу з незаконним збагаченням державних службовців. Однією з таких норм є вимога щодо подання декларацій про майно, доходи, витрати та зобов'язання фінансового характеру, передбачена Законом України «Про запобігання корупції». Проте недоліком, що зводить нанівець усі спроби боротися з незаконно

отриманим майном державних службовців, є відсутність відповідальності за подання недостовірної інформації в декларації.

Також Верховною Радою України ухвалений закон про впровадження інституту спеціальної конфіскації, що передбачає вилучення майна, доходів осіб, які отримали останніми внаслідок учинення корупційних дій. Зазначена норма покликана забезпечити відшкодування завданих унаслідок корупційного діяння збитків та запобігти подальшим спробам незаконного збагачення державних службовців і членів їхніх, сімей.

Поява статті, що передбачає кримінальну відповідальність за незаконне збагачення, у вітчизняному кримінальному законі, зумовлена насамперед збільшенням масштабів корупції в державі, визнанням її на державному рівні однією з головних загроз національній безпеці та демократії в Україні, а лише потім – ратифікацією Україною міжнародних документів і рекомендаціями міжнародних інституцій. Дослідження стану кримінально-правової заборони незаконного збагачення службових осіб у кримінальних кодексах закордонних країн не тільки підтвердило факт її існування, а й виявило доцільність застосування іноземного досвіду.

Отже, український законодавець ратифікацією Конвенції ООН проти корупції взяв на себе зобов'язання імплементувати її положення у вітчизняне законодавство й упродовж тривалого часу працював над розробленням антикорупційного пакета законів, серед переліку нововведень яких була й норма, що передбачає кримінальну відповідальність за незаконне збагачення.

Досвід запровадження інституту незаконного збагачення має свої позитивні результати. 30 балів зі 100 можливих – результат Індексу сприйняття корупції – 2019 р. для України. Ми повернулися на рівень 2017 р. і тепер посідаємо 126 місце зі 180 країн. Поруч з нами в рейтингу – Киргизстан, Азербайджан і Джибуті. Україна з-поміж сусідів випереджає Росію, яка зберегла свої позиції (28 балів, 137 місце). Очікувано серед сусідів лідирують Польща (58 балів, 41 місце) та Словаччина (50 балів, 59 місце). Білорусь додала один пункт і тепер має 45 балів (66 місце).

Принцип презумпції невинуватості, покладання тягаря доведення на сторону обвинувачення та можливості не свідчити щодо себе, які входять у суперечність з інститутом незаконного збагачення, не є догмою, світовий досвід, зокрема й позиція Європейського суду з прав людини, вказує на можливість поєднання класичних принципів права з необхідністю боротьби з корупцією в сучасних умовах існування.

Отже, світовий досвід дає можливість запровадження інституту незаконного збагачення як самостійного складу кримінального правопорушення. Уведення спеціальної статті за незаконне збагачення є доцільним, оскільки надає правоохоронним органам України важливий додатковий юридичний інструмент для протидії корупційному збагаченню.

Варто згадати про рішення Конституційного Суду України від 26 лютого 2019 р. у справі за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності конституції України (конституційності) ст. 368–2 Кримінального кодексу України, за яким вона визнана неконституційною. Дана позиція більшістю була піддана активній критиці.

Саме незгода деяких суддів визнавати дану норму неконституційною дала поштовх законодавцям ухвалити ст. 368–5 КК України. Тому важливо дати об'єктивну оцінку ситуації, що склалася в царині кримінального права стосовно правових наслідків рішення Конституційного Суду України щодо кримінальної відповідальності за незаконне збагачення.

У рішенні зазначається, що у процесі визначення кримінальним правопорушенням такого діяння, як незаконне

збагачення, треба обов'язково враховувати конституційні положення, якими встановлено принципи юридичної відповідальності, права і свободи людини і громадянина, а також їх гарантії. За приписами ст. ст. 62, 63 Конституції України законодавчим формулюванням складу такого кримінального правопорушення, як незаконне збагачення, не можна: покладати на особу обов'язок підтверджувати доказами законність підстав набуття нею у власність активів, тобто доводити свою невинуватість; надавати стороні обвинувачення право вимагати від особи підтвердження доказами законності підстав набуття нею у власність активів; уможливити притягнення особи до кримінальної відповідальності лише на підставі відсутності підтвердження доказами законності підстав набуття нею у власність активів [17, с. 17]. С. Шевчук вважає, що до цього переліку також варто додати такі критерії, що впливають з антикорупційного конституційного принципу: незаконне збагачення має охоплювати всі речові права, які можуть набувати особи, уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, унаслідок корупційної діяльності; кримінальне правопорушення як незаконне збагачення повинне мати характер продовжуваного кримінального правопорушення (цим усувається ризик неконституційної ретроактивності і забезпечується дотримання принципу *crime does not pay*); формулювання має чітко визначати умисність цього кримінального правопорушення [18, с. 12]. Крім того, С. Шевчук зазначає, що законодавець має ретельно і виважено підійти до формулювання такого поняття, як «незаконне збагачення» [14].

У розбіжній думці судді Конституційного Суду України Сергія Головатого у справі за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) ст. 368–2 Кримінального кодексу України (справа № 1–135/2018 (5846/17), рішення Конституційного Суду України від 26 лютого 2019 р. № 1–р/2019) зазначається, що конкретний елемент незаконного збагачення – збільшення активів у значному розмірі, законність підстав набуття у власність яких не підтверджено доказами, – досить чітко проглядається з формулювання ч. 1 ст. 368–2 Кримінального кодексу України.

Варто зважати на особливий статус обвинуваченого, тобто статус особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування (державна посадова особа), адже державні посадові особи обізнані про підвищені стандарти добросовісності, що є застосовними до них під час перебування на посаді, а також про відповідні обов'язки щодо декларування й обґрунтування свого доходу згідно зі встановленими законодавством процедурами.

Формулювання ст. 368–5 Кримінального кодексу України жодним чином не дає підстав для припущення, що підозрюваний/обвинувачений (сторона захисту) несе тягар доведення своєї невинуватості чи спростування аргументів обвинувачення. Таке формулювання не вимагає від особи пояснювати законність походження своїх доходів чи надавати будь-яке інше підтвердження або інформацію. Приписи ст. 368–5 Кримінального кодексу України стосуються доказів, на підставі яких має бути підтверджено відсутність законних джерел набуття у власність активів у значному розмірі, що належать посадовій особі, уповноваженій на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. Такі докази, за правилами кримінального провадження, мають збирати та надавати судові органи публічного обвинувачення. Отже, закладений у ст. 368–5 Кримінального кодексу України підхід створює рівновагу між інтересом держави у сфері боротьби з корупцією та правами підозрюваного/обвинуваченого, покладає на прокурора обов'язок довести вину особи, яку підозрюють/обвинувачують у вчиненні кримінального правопорушення, чим є незаконне збагачення, а особа може її спростувати [15].

Варто підкреслити, що Європейський суд з прав людини визнає конфіскацію активів поза кримінальним провадженням такою, що не суперечить презумпції невинуватості, не порушує майнові права та заборони покарання без закону (справи «М проти Італії», «Отгоріно проти Італії», «Аркурі проти Італії», «Рієла та інші проти Італії», «Батлер проти Сполученого Королівства», «Уолш проти Сполученого Королівства», «Гогітідзе та інші проти Грузії»).

Конфіскація активів поза кримінальним процесом наявна, зокрема, у таких країнах, як Австралія, Ізраїль, Ірландія, Канада, Ліхтенштейн, Литва, Південно-Африканська Республіка, Словенія, Сполучене Королівство, Таїланд, Фіджі, Філіппіни, Швейцарія. Цивільна конфіскація допускається Директивою ЄС 2014/42/EU [18].

Наша держава декриміналізувала ст. 368–2 КК України і постала перед вирішенням складного питання: визнавши неконституційною чинну редакцію норми права, Конституційний Суд України не зазначив, що вона взагалі зникає з вітчизняного правового простору. Час на внесення змін до КК та Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України щодо кримінальної відповідальності за незаконне збагачення нічим не регламентований, тому дане питання було вирішено з доповненням до Кримінального кодексу України нормою ст. 368–5, проте цей процес затягнувся на роки.

Отже, незважаючи на активне доктринальне опрацювання питань кримінально-правової характеристики незаконного збагачення і висунення різноманітних пропозицій *de lege ferenda*, проблему визначення оптимальної теоретичної моделі складу цього кримінального правопорушення поки що немає підстав уважати вирішеною.

Основна проблема протидії корупції в сучасних умовах лежить не в законодавчій, а у правозастосовній площині, полягає в незастосуванні, неправильному або вибіркового застосуванні положень кримінального закону.

Чинна редакція кримінально-правової заборони, присвяченої незаконному збагаченню, за всієї її недосконалості, – радикальний захід, спрямований на скорочення масштабів корупційної поведінки, правова реальність, яка передбачає трудомістке доказування та яка водночас несе небезпеку вибіркового правосуддя. Залишається сподіватись на те, що гіркі ліки допоможуть і що виважене (без ухилів) застосування цієї заборони не матиме нічого спільного з «полюванням на відьом» із політичним підтекстом, урешті-решт, сприятиме зниженню рівня корумпованості українського суспільства. Науковці ж готові в цивілізованих формах допомагати практикам розбиратись у нюансах антикорупційного законодавства [16].

З огляду на те, що відсутність кримінальної відповідальності за незаконне збагачення нівелювала роль системи електронного декларування в попередженні та виявленні корупції, а в суб'єктів декларування були

відсутні правові перешкоди для декларування незаконно набутого майна, з метою дотримання Україною взятих на себе міжнародних зобов'язань законодавець ужив заходів, спрямованих на відновлення кримінальної відповідальності за вказане кримінальне правопорушення. КК України був доповнений ст. 368–5 згідно із Законом «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і покарання за набуття таких активів» № 263–IX від 31 жовтня 2019 р.

Завданням Закону є відновлення кримінальної відповідальності за незаконне збагачення, а також запровадження інституту стягнення в дохід держави необґрунтованих активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування.

Згідно з ухваленим Законом, під незаконним збагаченням розуміється набуття особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, активів, вартість яких більше ніж на шість тисяч п'ятсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян перевищує її законні доходи [17].

Висновки. У результаті нашого дослідження було розглянуто історію запровадження в Україні кримінальної відповідальності за незаконне збагачення. Досвід запровадження інституту незаконного збагачення має свої позитивні результати. Світовий досвід дає можливість запровадження інституту незаконного збагачення як самостійного складу кримінального правопорушення. Уведення спеціальної статті за незаконне збагачення є доцільним, оскільки надає правоохоронним органам України важливий додатковий юридичний інструмент для протидії корупційному збагаченню.

Криміналізація діяння, що передбачає кримінальну відповідальність за незаконне збагачення, у кримінальному законодавстві зумовлена наявністю корупції в державі, визнанням її однією з головних загроз національній безпеці та демократії в Україні, а лише потім – ратифікацією Україною міжнародних документів і рекомендаціями міжнародних інституцій. Український законодавець ратифікацією Конвенції ООН проти корупції взяв на себе зобов'язання імплементувати її положення у вітчизняне законодавство й упродовж тривалого часу працював над розробленням антикорупційного пакета законів, серед переліку нововведень яких була й норма, що передбачає кримінальну відповідальність за незаконне збагачення.

Підсумовуючи, зауважимо, що подальші наукові дослідження та міркування щодо дискусійних моментів у розгляді кримінальної відповідальності за незаконне збагачення є необхідними та відкривають можливості вдосконалення чинного законодавства й уникнення непорозумінь у правозастосуванні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ясін І. Кримінально-правова кваліфікація незаконного збагачення за законодавством України : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів : ЛьвДУВС, 2017. 236 с.
2. Кравченко Т. Особливості формування комплексного механізму протидії корупції в органах місцевого самоврядування в Україні. *Держава та регіони*. Серія «Державне управління». 2012. Вип. 2. С. 164–168.
3. Міжамериканська конвенція проти корупції, прийнята на третій пленарній сесії держав-членів Організації американських держав № В-58. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/998_089.
4. Інформаційна довідка щодо держав, що підписали та ратифікували Міжамериканську конвенцію проти корупції. URL: <http://www.oas.org/juridico/english/Sigs/b-58.html>.
5. Конвенція Африканського союзу про недопущення корупції та боротьбу з нею, Мозамбік, 11 липня 2003 р. URL: <http://www.africaunion.org/root/au/Documents/Treaties/Text/Convention%20on%20Combating%20Corruption.pdf>.
6. Доклад Спеціального комітета по розробці конвенції против корупції о работе его пятой сессии (A/AC.261/16), проходившей в Вене с 10 по 21 марта 2003 г. URL: http://www.unodc.org/pdf/crime/convention_corruption/session_6/16r.pdf.
7. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції (A/RES/58/4) від 31 жовтня 2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2007. № 49. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_c16.
8. Бойко А. Загальносоціальні чинники корупції в Україні. *Вісник Національної академії прокуратури*. 2012. № 2. С. 29–33.
9. Запобігання та протидія проявам корупції (для працівників органів державної влади та місцевого самоврядування I–VII категорії посад) : посібник / С. Братель та ін. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2012. 376 с.

10. Вeдepннкoвa O. Peaлизaция мeждyнaрoднo-пpaвoвыx нopм o бopьбe c кoрpyпциeй в poссийскoм yгoлoвнoм пpaвe. *Угoлoвнoe пpaвo: cтpaтeгия paзвнтия в XXI в.* : мaтepиaлы 5-й Мeждyнaрoднoй нaучнo-пpaктичecкoй кoнфepeнции, 24–25 янвapя 2008 г. Мoсквa, 2008. С. 415–417.
11. Aлeкceев A. Пpeзyмпции пpoтив кoрpyпции. *Зaкoннoсть*. 2008. № 4. С. 2–8.
12. Загaльнa дeклapaция пpaв лyдини вiд 10 гpyдня 1948 p. *Офiцiйний вiсник Укpaїни*. 2008. № 93.
13. Рiшeння Кoнcтитуцiйнoгo Сyдy Укpaїни вiд 26 лyтoгo 2019 p. № 1-p/2019 y cпpaвi за кoнcтитуцiйним пoдaнням 59 нaрoдних дeпyтaтiв Укpaїни щoдo вiдпoвiднocтi Кoнcтитуцiї Укpaїни (кoнcтитуцiйнocтi) cт. 368–2 Кpимiнaльнoгo кoдeкcy Укpaїни. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/1_p_2019.pdf.
14. Шeвчyк C. Oкpeмa дyмкa cyддi Кoнcтитуцiйнoгo Сyдy Шeвчyкa C.В. y cпpaвi за кoнcтитуцiйним пoдaнням 59 нaрoдних дeпyтaтiв Укpaїни щoдo вiдпoвiднocтi Кoнcтитуцiї Укpaїни (кoнcтитуцiйнocтi) cт. 368–2 Кpимiнaльнoгo кoдeкcy Укpaїни. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/1_p_2019_7_0.pdf.
15. Poзбiжнa дyмкa cyддi Сepгiя Гoлoвaтoгo y cпpaвi за кoнcтитуцiйним пoдaнням 59 нaрoдних дeпyтaтiв Укpaїни щoдo вiдпoвiднocтi Кoнcтитуцiї Укpaїни (кoнcтитуцiйнocтi) cт. 368–2 Кpимiнaльнoгo кoдeкcy Укpaїни (cпpaвa № 1–135/2018 (5846/17), pишeння Кoнcтитуцiйнoгo Сyдy Укpaїни вiд 26 лyтoгo 2019 p. № 1-p/2019). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nb01d710-19#Text>.
16. Дyдopoв O. Кpимiнaльнo-пpaвoвi aспeкти нeзaкoннoгo збaгaчeння (пoгляд тeopетикa в oчiкyвaннi cyдoвoї пpaктики). *Юpидичний нaкoвий eлeктpoнний жyрнaл*. 2017. № 35. С. 129–142.
17. Юpчишин I. Гeнeзис кpимiнaльнoї вiдпoвiдaльнocтi за нeзaкoннe збaгaчeння в Укpaїни. *Пpикаpпaтський юpидичний вiсник*. 2020. Вип. 1 (30). С. 182–187.
18. Нeзaкoннe збaгaчeння: aнaлiз пpeзидeнтcькoгo зaкoнoпpoектy. URL: <https://ti-ukraine.org/news/nezakonне-zbagachennya-analiz-prezydentskogo-zakonoproektu/>.